SCIENTIFIC CONFERENCE OPEN PROCEEDINGS
Global Academic Knowledge Repository

ДЕВИАНТ ХУЛҚЛИ ЎСМИРЛАР БИЛАН ОЛИБ БОРИЛАДИГАН ПСИХОПРОФИЛАКТИК ИШЛАР

Бўрибоева Кумуш Нуриддин қизи
Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги
академияси курсанти

https://doi.org/10.5281/zenodo.23166363

Аннотация: Мазкур илмий мақолада ўсмирлик даврига хос бўлган психологик инқирозлар, девиант (оғишган) хулқ-атворнинг юзага келиш механизмлари ҳамда уларнинг олдини олишга қаратилган психопрофилактик тадбирларнинг назарий-концептуал асослари таҳлил қилинган. Ўсмирлар хулқ-атворидаги оғишларни барвақт аниқлаш ва уларни ижтимоий-психологик реабилитация қилишда комплекс ёндашувнинг аҳамияти очиб берилган.

Калит сўзлар: ўсмирлик даври, девиант хулқ-атвор, психопрофилактика, психологик коррекция, ижтимоийлашув, акцентуация, виктимлик, деликвентлик.

Жамиятнинг барқарор тараққиёти ва хавфсизлиги бевосита ўсиб келаётган ёш авлоднинг маънавий, интеллектуал ва руҳий саломатлиги даражаси билан чамбарчас боғлиқдир. Инсон камолотида ўсмирлик босқичи болаликдан катталикка ўтишнинг энг мураккаб, зиддиятли ва ҳиссий-эмоционал беқарорлик билан тавсифланувчи давридир. Бу даврда организмдаги шиддатли физиологик ўзгаришлар, шахсий мустақилликка интилиш ва "катталик ҳисси"нинг пайдо бўлиши ижтимоий муҳит талаблари билан тўқнашиб, кўпинча турли хулқ-атвор бузилишларини келтириб чиқаради [1].

Девиант хулқ-атвор — жамиятда расман қабул қилинган ёки амалда мавжуд бўлган ахлоқий, ҳуқуқий ва ижтимоий нормаларга зид келувчи хатти-ҳаракатлар мажмуидир. Ўсмирлар орасида учрайдиган тажовузкорлик, безорилик, чекиш, ичкиликбозлик, гиёҳвандликка қизиқиш, уйдан қочиб кетиш, киберқарамлик ва суицидал хатти-ҳаракатлар айнан девиациянинг яққол кўринишларидир. Мазкур муаммоларни фақат маъмурий-жазо ёки таъқиқловчи чоралар орқали ҳал этиб бўлмайди. Бу жараёнда муаммонинг илдизини ўрганувчи ва уни тизимли бартараф этувчи психопрофилактик фаолият устувор аҳамият касб этади [2].

Психология ва ювенал криминология фанида девиант хулқ-атворнинг келиб чиқиши кўп омилли жараён сифатида талқин қилинади. Олимлар Э.Ғ. Ғозиев ва Ғ.Б. Шоумаровларнинг таъкидлашича, ўсмирлик ёшидаги инқирозлар, энг аввало, шахснинг микромуҳит (оила, мактаб, тенгдошлар гуруҳи) билан ўзаро муносабатларидаги деформациялар натижасида кескинлашади [3].

Психопрофилактика тизими назарий жиҳатдан қуйидаги омилларни ҳисобга олган ҳолда шаклланади:

Характер акцентуацияси ва психопатиялар: Ўсмирнинг туғма асаб тизими хусусиятлари (лабиллик, эпилептоидлик, гипертимлик ва ҳ.к.) ноқулай тарбия шароити билан тўқнашганда салбий хулқ шаклига айланади [4].

Оилавий депривация ва дисфункция: Оиладаги носоғлом муҳит, тўлиқсиз оила, ота-онанинг меҳрсизлиги (гипопротекция) ёки ҳаддан ташқари назорати (гиперпротекция) ўсмирда ички қаршилик ва девиант компенсация реакциясини пайдо қилади.

Психопрофилактиканинг уч босқичли модели:

Бирламчи психопрофилактика: Барча ўсмирлар орасида соғлом турмуш тарзи, стрессга чидамлилик ва низоларни конструктив ҳал қилиш кўникмаларини шакллантириш;

Иккиламчи психопрофилактика: Хулқ-атворида оғиш белгилари кузатилган "хавф гуруҳи"га мансуб ўсмирларни эрта аниқлаш ва мақсадли психологик тузатиш (коррекция);

Учламчи психопрофилактика: Ҳуқуқбузарлик содир этган, махсус муассасаларга тушган ўсмирларнинг қайта девиацияга йўл қўйишининг олдини олиш ва уларни ресоциализация қилиш [5].

Ўзбекистон Республикасининг «Бола ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида»ги ва «Вояга етмаганлар ўртасида назоратсизлик ва ҳуқуқбузарликларнинг профилактикаси тўғрисида»ги Қонунларида ҳам таълим-тарбия жараёнида болаларнинг руҳий-эмоционал барқарорлигини таъминлаш ва психопрофилактикани кучайтириш давлат сиёсатининг муҳим йўналиши сифатида мустаҳкамлаб қўйилган [6].

Девиант хулқ-атворли ўсмирлар билан олиб борилаётган амалий психопрофилактик фаолиятни таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, таълим муассасалари, маҳалла ва ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар тизимида муайян чора-тадбирлар амалга оширилаётган бўлса-да, амалиётда қатор

тизимли камчиликлар ҳамда методологик тўсиқлар сақланиб қолмоқда. Ўсмирлардаги девиацияни фақат унинг ташқи кўриниши — дарс қолдириш, уришқоқлик ёки тартиббузарлик содир этилганидан кейингина бартараф этишга уриниш "оқибат билан курашиш" амалиётига айланиб қолмоқда [7].

Психодиагностика ва амалий профилактикадаги бўшлиқлар

Психодиагностик усулларнинг расмиятчилиги ва эскирганлиги. Мактаб ва коллежларда фаолият юритаётган психологлар кўпинча катта юклама туфайли индивидуал ёндашувга эмас, балки оммавий тест синовларига таянадилар. Қўлланилаётган кўплаб методикалар (масалан, Басс-Дарки, Леонгард-Шмишек анкеталари) замонавий рақамли авлод ўсмирларининг виртуал муҳитдаги фаоллиги, интернет-қарамлиги ва кибербуллинг оқибатларини тўлиқ акс эттира олмайди [8].

Ички психологик сабабларни инкор этиш ва жазоловчи ёндашувнинг устунлиги. Таълим муассасалари ва вояга етмаганлар билан ишлаш бўйича масъул тузилмалар кўпинча муаммонинг психологик илдизини (боланинг оиладаги таҳқирланиши, ёлғизлик ҳисси, паст ўз-ўзини баҳолаши) чуқур ўрганмасдан, ўсмирга нисбатан фақатгина дарсдан четлатиш, ҳисобга қўйиш ёки ота-онасини маъмурий жавобгарликка тортиш каби чеклов чораларини қўллаш билан чекланадилар. Бундай салбий тамғалаш (стигматизация) ўсмирда жамиятга нисбатан янада кучлироқ қаршилик ва девиант гуруҳларга қўшилиш истагини кучайтиради [9].

Оила-мактаб-ички ишлар органлари ўртасидаги ҳамкорликнинг заифлиги. Психопрофилактика яхлит тизим сифатида ишлаши учун мактаб психологи, синф раҳбари, оила ва профилактика инспектори ўртасида кундалик мулоқот бўлиши шарт. Бироқ амалиётда оила кўпинча ўз муаммоларини яширишга уринади, мактаб эса муаммоли ўсмирни "қийин бола" сифатида тезроқ бошқа мактабга ёки ҳисобга ўтказишга ҳаракат қилади.

Малакали ювенал психологлар танқислиги. Мактаб ва ихтисослаштирилган таълим муассасаларида фаолият олиб бораётган амалиётчи психологларнинг барчаси ҳам оғир хулқли, психопатик хусусиятларга ёки депрессив ҳолатга эга бўлган ўсмирлар билан ишлаш бўйича клиник ва криминал психологик малакага эга эмас [10].

Шундай қилиб, амалдаги профилактика тизимида тиббий-психологик ва ижтимоий реабилитация воситалари етарли даражада интеграциялашмаганлиги ўсмирлар орасидаги девиант хулқ-атворнинг сурункали тус олишига ва

кейинчалик очиқ ҳуқуқбузарлик (деликвентлик) босқичига ўтишига сабаб бўлмоқда.

Девиант хулқли ўсмирлар билан олиб бориладиган психопрофилактик фаолият самарадорлигини ошириш фақатгина маъмурий назорат эмас, балки шахсга йўналтирилган, инсонпарвар ва тизимли психологик-педагогик механизмларни жорий этишни талаб қилади. Ушбу йўналишдаги фаолиятни такомиллаштириш мақсадида қуйидаги илмий-амалий таклиф ва тавсияларни амалиётга татбиқ этиш мақсадга мувофиқдир:

Илмий-амалий таклиф ва тавсиялар

Умумтаълим мактаблари ва коллежларда ўсмирларнинг хулқ-атворидаги оғишларни барвақт аниқлаш имконини берувчи интерактив рақамли диагностика платформасини ишга тушириш зарур. Бу платформа ўсмирларнинг виртуал муҳитдаги фаоллиги, агрессивлик даражаси, депрессив белгилари ва суицидал майлларини аноним, автоматик тарзда скрининг қилишга хизмат қилиши лозим [11].

Девиациянинг асосий манбаи аксарият ҳолларда оиладаги деструктив муҳит эканлигини инобатга олиб, мактаб психологлари ва маҳалла фаоллари ҳамкорлигида «Оилавий медиация хоналари»ни ташкил этиш тавсия этилади. Бунда нафақат ўсмир билан, балки унинг ота-онаси билан ҳам мунтазам психологик тренинглар (ота-оналик компетенциясини ошириш, низоларни зўравонликсиз ҳал этиш) ўтказилиши шарт.

Ўсмирлардаги ички тажовузкорлик, қўрқув ва хавотир ҳиссини бартараф этишда мажбурий маърузалардан воз кечиб, арт-терапия (расм, мусиқа, лой иши), драма-терапия ҳамда спорт орқали салбий энергияни ижобий каналга йўналтирувчи сублимация машғулотларини кенг йўлга қўйиш зарур [12].

Ҳуқуқбузарлик содир этишга мойил бўлган ўсмирларга жамиятда муваффақиятга эришган ёшлар, спортчилар, ижодкорлар ва ихтиёрий волонтёрларни шахсий устоз сифатида бириктириш лозим. Бундай норасмий, дўстона муносабат ўсмирда ижобий ҳаётий идеаларни шакллантиришда ҳар қандай расмий суҳбатдан кўра самаралироқ натижа беради.

Ички ишлар органларининг вояга етмаганлар билан ишлаш бўлинмалари ходимлари ва мактаб психологлари учун қўшма амалий маҳорат дарслари ва тренинглар ташкил этиш зарур. Ҳар бир ходим ўсмирлар ёш психологияси, инқирозли вазиятларда мулоқот ўрнатиш ва зўравонлик

қурбони бўлган болалар билан ишлашнинг психологик усулларини мукаммал билиши шарт.

Хулоса қилиб айтганда, девиант хулқ-атвор — бу ўсмирнинг шахсий «айби» эмас, балки оила, мактаб ва ижтимоий муҳитдаги психологик бўшлиқларнинг ташқи реакциясидир. Шу боис мазкур муаммога қарши кураш жазолаш ёки яккалаб қўйиш усулида эмас, балки меҳр, ишонч ва юксак касбий психопрофилактик кўмак негизида ташкил этилиши лозим.

Психопрофилактика тизимини илмий асосда такомиллаштириш, таълим ва оила институтининг узвий бирлигини таъминлаш ҳамда ўсмирларнинг ички руҳий эҳтиёжларига ўз вақтида жавоб бериш жамиятда соғлом, баркамол ва қонунга итоаткор авлодни тарбиялашнинг энг муҳим гарови бўлиб қолади.

REFERENCES:

1. Змановская Е.В. Девиантология: (Психология отклоняющегося поведения): Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2004. – С. 45-49.
2. Каримова В.М. Ижтимоий психология: Дарслик. – Т.: Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти, 2012. – Б. 112-116.
3. Ғозиев Э.Ғ. Онтогенез психологияси: Назарий-экспериментал таҳлил. – Т.: Ношир, 2010. – Б. 178-182.
4. Личко А.Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков. – СПб.: Речь, 2010. – С. 88-93.
5. ЮЛДАШЕВ, Д. Х. (2020). ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА БОЛАНИНГ ФУҚАРОЛИГИ БИЛАН БОҒЛИҚ МАСАЛАЛАРНИ ТАРТИБГА СОЛУВЧИ ҲУҚУҚИЙ МЕХАНИЗМЛАРНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ. Юрист ахборотномаси–Вестник юриста–Lawyer herald, 4, 38-43.
6. Xayitovich, Y. J. (2021). Admission to the citizenship of the Republic of Uzbekistan in a simplified manner basics and conditions. ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal, 11(3), 1421-1424.
7. Yuldashev, D. (2026). TRANSPORT LAW AS AN INDEPENDENT BRANCH OF LAW. *INTERNATIONAL BULLETIN OF APPLIED SCIENCE AND TECHNOLOGY*.
8. Abdullayev, F. (2026). TRANSPORT VOSITALARI HARAKATINI MA’MURIY CHEKLASHNING IJTIMOIY YO ‘NALTIRILGAN MODELLARI:

INFRATUZILMAVIY KAMCHILIKLAR VA JAVOBGARLIK MASALALARI. *TAMADDUN NURI JURNALI*, *7*(I qism 82), 196-198.

9. Abdullayev, F. (2026, June). ICHKI ISHLAR ORGANLARI TOMONIDAN TRANSPORT VOSITALARIGA EKOSTIKERLAR JORIY QILISHNING O ‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI VA HUQUQIY-AMALIY YONDASHUVLAR. In *Scientific Conference Open Proceedings* (Vol. 3, No. 2, pp. 207-211).

10. Mahkamov, D., & Xudoyberdiyev, A. (2026, June). ICHKI ISHLAR ORGANLARI TOMONIDAN MULKIY JINOYATLARNI KVALIFIKATSIYA QILISHNING HUQUQIY VA AMALIY JIHATLARI. In *Scientific Conference Open Proceedings* (Vol. 3, No. 2, pp. 219-224).

11. Xudayberdiyev, A. A. (2026, May). VOYAGA YETMAGANLAR TOMONIDAN SODIR ETILADIGAN BEZORILIK JINOYATLARINING PROFILAKTIKASI. In *Scientific Conference Open Proceedings* (Vol. 2, No. 1).

12. Yuldashev, D. (2026). TRANSPORT LAW AS AN INDEPENDENT BRANCH OF LAW. *INTERNATIONAL BULLETIN OF APPLIED SCIENCE AND TECHNOLOGY*.